

Мар'яна Зуляк

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ ПРО ПОЛІТИЧНУ ЛІНІЮ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Проаналізовано політичну лінію західноукраїнської національної демократії кінця ХІХ – початку ХХ ст. та її бачення Антоном Крушельницьким, громадсько-політичним діячем, письменником, публіцистом, літературознавцем, журналістом, перекладачем, педагогом, редактором та видавцем.

Окреслено напрями різних політичних сил, що створювали середовище західноукраїнської національної демократії. Визначено роль західноукраїнської національної демократії кінця ХІХ – початку ХХ ст. у формуванні політичних постулатів та їх реалізації на практиці.

Ключові слова: Антін Крушельницький, Східна Галичина, західноукраїнська національна демократія, Українське національно-демократичне об'єднання, суспільно-політичний рух.

Досліджувана нами проблема є надзвичайно актуальною і важливою для сучасного розуміння й осмислення тогочасних складних суспільно-політичних процесів, що відбувалися у Східній Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у середовищі західноукраїнської національної демократії, та їх бачення Антоном Крушельницьким.

Через певні обставини його спадщина, передусім, публіцистична не є вивченою на сьогодні, що й спричинило актуальність цієї наукової статті. А. Крушельницькому належить значна частина статей публіцистичного змісту, які стосуються різноманітних і різновекторних як за змістом, так і за формою публікацій.

Наукова новизна досліджуваної проблеми полягає у тому, що автором статті, чи не вперше, досліджено не лише трактування А. Крушельницьким західноукраїнської національної демократії, а і його поглядів на її становище у Східній Галичині, формування політичних постулатів та їх реалізацію на практиці. Окреслена автором проблема практично науковцями не досліджувалася, тому заслуговує на ґрунтовне наукове пізнання й об'єктивне дослідження.

Перспективним у дослідженні задекларованої проблематики є подальший аналіз публіцистичних праць А. Крушельницького, який уможливить розуміння процесів, що відбувалися як у суспільно-політичному, так і в національно-культурному житті Східної Галичини досліджуваного періоду.

Об'єктом дослідження виступає публіцистична спадщина А. Крушельницького, громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста, літературознавця, журналіста, перекладача, педагога, редактора та видавця.

Предмет дослідження – західноукраїнська національна демократія та її бачення А. Крушельницьким як важливий чинник відображення світогляду та ідеології автора.

Мета статті – дослідити трактування А. Крушельницьким західноукраїнської національної демократії в окреслений період.

Завдання статті ґрунтуються на аналізі публіцистичної статті А. Крушельницького “Політична лінія західноукраїнської національної демократії”, надрукованої у часописі “Нові шляхи”, зокрема: трактуванні поняття “західноукраїнська національна демократія”; на окресленні напрямів різних політичних сил, що становили середовище західноукраїнської національної демократії; визначенні ролі західноукраїнської національної демократії кінця ХІХ – початку ХХ ст. у формуванні політичних постулатів та їх реалізації на практиці.

Хронологічні рамки статті охоплюють період кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли значна частина тогочасних політичних діячів Східної Галичини перебувала під впливом національних демократичних ідей та принципів.

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблематики. Однак її автор вважала за доцільне зосередити увагу саме на зазначеній тематиці, проаналізувати не лише трактування А. Крушельницьким західноукраїнської національної демократії, а й дослідити це явище як феномен українського суспільно-політичного життя.

Незважаючи на певні здобутки науковців у дослідженні задекларованої проблематики, поза межами досліджень учених залишається чимало важливих нерозв'язаних проблем. Зокрема, це трактування А. Крушельницьким західноукраїнської національної демократії як важливого чинника відображення світогляду та ідеології автора.

Основну увагу дослідники звертають на висвітлення педагогічних поглядів А. Крушельницького [1, с. 181–184], аналізують його літературну та публіцистичну спадщину [2]



тощо. Серед публікацій, присвячених А. Крушельницькому, певне місце посідають його взаємини з “Просвітою” [3, с. 145–148], співпраця з виданням товариства “Життя і знання” [4, с. 160–165], значенням молодіжних, жіночих організацій і Греко-католицької церкви у діяльності “Рідної школи” [5, с. 19–199], аналіз останнього періоду життя та діяльності Ю. Романчука [6, с. 10–13] тощо. Окремі згадки про культурно-просвітницьку діяльність А. Крушельницького подаються у монографічних працях, присвячених діяльності “Просвіти” [7].

Оскільки окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому джерельною базою наукової статті стали матеріали фонду 361 “Крушельницький Антін (1878–1937), письменник, журналіст, літературний критик, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор, журналів «Нові шляхи» і «Критика» у Львові” Центрального державного історичного архіву України в м. Львові [8].

Переходячи до безпосереднього аналізу досліджуваної проблеми, варто наголосити на тому, що власне назва статті “Політична лінія західноукраїнської національної демократії” А. Крушельницького є доволі претензійною. По-перше, це пов’язано з тим, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. говорити про “західноукраїнську національну демократію” немає жодних підстав, позаяк найбільш сформованою вона була лише у Східній Галичині, а не в усій Західній Україні; по-друге, у Східній Галичині діяли різні політичні партії та угруповання, які себе ні ідеологічно, ні ідейно не вважали демократами; по-третє, навіть якщо й існувала певна “західноукраїнська національна демократія”, то вона уособлювала різноманітні течії та напрямки, навіть не пов’язані між собою.

Вважаємо, що у тогочасному суспільно-політичному середовищі Східної Галичини складно вести мову про західноукраїнську національну демократію. Радше йдеться про універсальне поняття “національної демократії”, штучно нав’язаної А. Крушельницьким політичним партіям, які діяли у Східній Галичині. Тому й попередня назва статті “Політична лінія і політична відповідальність” з певних обставин, як політичних, так і ідеологічних, була змінена А. Крушельницьким на “Політичну лінію західноукраїнської національної демократії” [8, арк. 1а].

Рукописний текст статті А. Крушельницького складається із двох частин: “Національна демократія – репрезентативний чинник західноукраїнської політики” та “«Нова ера» і новий курс українських народовців” [8, арк. 1а]. У першій частині автор наголошував на важливій ролі національної демократії як репрезентативного чинника західноукраїнської політики, який упродовж півстоліття і у різних періодах еволюціонував від консервативних народовецьких романтиків до Українського національного демократичного об’єднання декількох національних течій [8, арк. 2].

А. Крушельницький вважав, що до Першої світової війни українська національна демократія була представлена серед широкого загалу такими політичними напрями, як-от: русофільським, течією наскрізь консервативною і ретроградською, та соціалістичним, радикальним і демократичним. Перші з них – національні й політичні русофіли, виступали вигідним чинником для крайового польського уряду, який маніпулював ними, вони “...були м’ячем в руках галицького крайового уряду, який у найважчих хвилинах, з одного боку, відмовляв українській національній демократії представляти українську націю в Галичині, з другого – боровся проти самостійного розвитку українців й не допускав до поділу Галичини на національні провінції, застрашуючи австрійський уряд і «корону» небезпекою русофільського іредентизму. Ця гра кінчиться у 1914 р., коли українство попадає під вплив русофільства й заповнює, з одного боку, Талергофи*, з другого, придорожні смереки, верби й телеграфічні стовпи тисячами трусів” [8, арк. 3-4].

Виокремлення зазначених політичних течій і напрямів А. Крушельницьким не дає підстав вважати, що він об’єктивно проаналізував їх діяльність. Автор не наголошує на тому, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбулося організаційно-політичне оформлення і завершення процесу формування української партійно-політичної системи у Східній Галичині. А. Крушельницький лише назвав політичні партії, які функціонували у Східній Галичині, а не оцінив їх роль у тогочасному суспільному житті, політичній структуризації українства. Вважаємо, що зазначені політичні напрями і течії жодним чином не формували не лише національної демократії, а й характеризувалися протилежними поглядами: від крайніх, радикальних, – до соціалістичних, далеких від демократичних цінностей та ідей.

Варто звернути увагу на той факт, що перша українська модерна політична партія європейського типу – Русько-українська радикальна партія (РУРП) – з’явилася у 1890 р. в Східній Галичині. РУРП намагалася у своїй діяльності захистити соціальні інтереси українців, секуляризувати суспільство і протиставити себе владі, церкві, народовцям. У так званій “максимальній і мінімальній програмі” РУРП передбачалося “1) В справах суспільно-економічних змагаємо до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, т. є. хочемо колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних.

2) В справах політичних хочемо повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечена кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на рішане всіх питань політичного життя; автономії громад, повітів, крайів, у справах, котрі тільки їх дотикають; уділення кожному народови можности як найповнішого розвою культурного.

* Концентраційний табір Австро-Угорської імперії.

3) В справах культурних стоїмо на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагаємося, щоби всі здобутки культури і науки сталися власністю всего на-рода.

а) В справах економічних змагаємо до матеріального добробиту всіх робітних людей і усунення всякого визискування економічного” [9].

У 1899 р. у Львові утворилася Українська національно-демократична партія (УНДП). Після розколу РУРП з неї відокремлюється марксистське крило, що у 1899 р. оформлюється в Українську соціал-демократичну партію (УСДП). Однак серед українських політичних об'єднань були і Католицький русько-народний союз (КРНС), москвофільська Руська народна партія (РНП) [10, с. 146-147].

Аналізуючи становище політичних партій у 90-х рр. XIX ст., А. Крушельницький вважав, що соціалістичні ідеї не мали значного впливу серед народних мас, оскільки вони, порівняно з іншими партіями, були слабшими [8, арк. 6]. Порівнюючи їхню діяльність у довоєнний і повоєнний періоди, він наголошував на тому, що соціалісти “...переходять на позиції II Інтернаціоналу, найкращим виявом якої у політиці Польщі була Р.Р.С. після травневого перевороту. Під час виборів вони організаційно знижують свою самостійність, програють УНДО і не беруть участі у них” [8, арк. 6-7]. Зокрема, у 1928 р. радикали мали 3 депутатів і 1 сенатора, а УНДО – 17 депутатів, 3 сенаторів [8, арк. 8]. Після переговорів між УНДО й УСРП був затверджений такий розподіл мандатів: УНДО – 17 місць у сеймі і 3 у сенаті; УСРП – три місця у сеймі й одне у сенаті. Загалом у 1930 р. до сейму обрано 28 українців, до сенату – 6 [11, с. 1]. А. Крушельницький зазначав, що у західноукраїнській політиці домінували націонал-демократи, не “...УНДО, вірніше УНД – українська національна демократія є єдиним активним на парламентській арені чинником західного українства на терені варшавського світу” [8, арк. 8-9].

А. Крушельницький вважав, що після Першої світової війни, коли відбувалося національне відродження в радянській Україні, західноукраїнська демократія зазнала поразки у питаннях соціального визволення селянства [8, арк. 5]. Не менш важливим здобутком радянської влади автор вважав зміни у соціальних відносинах, а саме: домінування селянства, робітництва і трудової інтелігенції, усунення від влади нетрудової буржуазії [8, арк. 140-141].

Отже, у першій частині публіцистичної статті “Політична лінія західноукраїнської національної демократії” А. Крушельницький намагається проаналізувати суспільно-політичну ситуацію, що склалася у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст., та її окремі прояви у міжвоєнний період. Автор наголошує на домінуванні національної демократії, до якої залічує практично всі політичні партії, які функціонували у тогочасному політичному просторі.

Друга частина статті “«Нова ера» і новий курс українських народовців” [8, арк. 12] присвячена доволі складній події суспільно-політичного життя Східної Галичини і тим тенденціям, що пов'язані з новаціями політичних уподобань народовців. На думку А. Крушельницького, домінування української національної демократії покладало на неї обов'язок політичної відповідальності за долю української нації у таких складних й переломних подіях, як “...Перша світова війна, національні й соціальні революції, пориви усїєї української нації й спеціально західної її частини на різних відтинках у Галичині й на Великій Україні” [8, арк. 12-13].

Власне, А. Крушельницький основну увагу звертає на “нову еру” і 1890 рік називає “...роком більш розхитаних національних зусиль усіх народів Австрії” [8, арк. 13]. Польська керівна більшість у Східній Галичині покладала певні надії на політичну партію так званих “станьчиків”, варшавських консерваторів від 1868 р., яка методом доконаних фактів намагалася зреалізувати ідею національної автономії Галичини, а всі зусилля українців скеровувалися на те, щоби не допустити до реалізації цієї ідеї поляків [8, арк. 14].

А. Крушельницький доволі об'єктивно аналізував тогочасне становище всіх народів, які населяли Австро-Угорщину. Він цілком правомірно вважав, що на німецьких і австрійських територіях були привілейованими лише три нації – угорці, чехи, поляки, інші ж, як українці, румуни, словаки, словенці, хорвати і навіть подекуди німці в Чехії, добивалися своїх прав [8, арк. 15].

Для з'ясування всіх обставин неотримання прав німецької спільноти у Чехії, австро-угорський уряд створив спеціальну німецько-чеську комісію. “Аж тепер проговорили австрійські дневники щиріше про принципіальне значіння чесько-німецької угоди. Досі уважано її лише як політичне средство, видумане гр. Таффом, щоби нагнваних німців придобрити і стягнути назад до чеського сойму. Нині представляється ціла справа в іншій світлі. Центральне правительство стремлячися до етнографічного поділу Чехії, до витворення національних курій у раді і соймі краєвої культури, зірвало – на тепер у Чехії із системою управління історично-політичних індивідуальностей, а національні спори полагодити в краях на основі національного принципу. Про справи, дотикаючі духового та національного розвитку національної меншости в якимсь краї із мішаним населенням не мали б на будуче рішати не управнені до того випадкові або штучні соймові більшості, але саме нарід через своїх конституційних заступників” [8, арк. 16-17].

А. Крушельницький наголошував на тому, що й українські депутати Галицького сейму мали б виступити з пропозицією започаткування польсько-руської угоди на умовах домовленостей, задекларованих у чесько-німецьких пропозиціях. На 27 листопада 1890 р. у Семигородді пла-



нувалося проведення зібрання румунських представників для розірвання унії з угорською короною [8, арк. 18]. Під час конференції румунської народної партії у Сибіні ухвалено вимоги щодо звернення до влади у Будапешті, Відні, щоб "...до нашого народу ніхто чужий не мішався" [8, арк. 19]. Окрім того, румуни зверталися до всіх народів Австро-Угорської імперії з тим, щоб вони солідаризувалися з ними і уклали національну угоду для тридержавного союзу [8, арк. 20-21].

Натомість, на думку А. Крушельницького, українська нація у Галичині була лояльна до австро-угорської влади [8, арк. 24]. 27 жовтня 1890 р. у Галицькому сеймі Юліан Романчук, як представник народовців, виступив з пропозицією заснування однієї української гімназії в Бучачі або Чорткові і організації українських паралельних класів у гімназіях Коломиї та Тернополя, утворення українських чоловічих учительських семінарій у Львові, Станіславові й Тернополі й реорганізації польської жіночої учительської гімназії в Перемишлі в утраквістичну [8, арк. 25].

А. Крушельницький так детально наводив вимоги Ю. Романчука для того, щоб порівняти їх з прагненнями інших народів Австро-Угорщини. Вважаємо, що немає підстав однозначно стверджувати про існування схваленого хоча б декількома сторонами підсумкового документа угоди з переліком вимог українців. На підставі аналізу чернеткових записів і оприлюднених вимог можна зробити висновок про те, що йшлося про відкриття декількох українських середніх навчальних закладів і українських кафедр у Львівському університеті; підтримку українських національно-культурних і фінансово-господарських інституцій; розширення прав української мови в адміністрації та судочинстві; повернення із західної у східну частину Галичини чиновників-українців; надання переваг при призначенні на посади і парафії народовцям перед русофілами тощо [14, с. 128-132].

Деякі з цих вимог були зреалізовані. Міністерство віросповідань і освіти розпорядженням від 4 березня 1891 р. змінило програми навчальних курсів для учительських семінарій Львова, Тернополя і Станіслава, збільшивши кількість предметів з українською мовою викладання. Міністерство юстиції 9 червня 1891 р. розпорядилося робити записи в іпотечних книгах мовою подання. Розпорядження галицького намісника зобов'язували підвладні органи листуватися з українцями українською мовою, але на практиці вони не завжди виконувалися. На державних установах поряд із написами німецькою та польською мовами почали з'являтися українські. Наприкінці 1890 р. почала виходити офіційна газета українською мовою "Народна часопись" [15, с. 17].

Цікаві деталі щодо укладення угоди подає А. Крушельницький, описуючи спогади К. Левицького з цього приводу. Він зазначав, що до нього звернувся О. Барвінський і заявив про те, що президія Народної Ради запрошена на конференцію до намісника Галичини, графа К. Бадені, на 24 листопада 1890 р., на якій він "...має запропонувати нам важливі політичні концесії" [8, арк. 26]. Особисто К. Левицького не було запрошено, однак він, як секретар Народної Ради, був на зібранні. Крім нього, з українського боку були присутні О. Огоновський, О. Барвінський, депутати сейму К. Мандичевський, К. Телішевський, митрополит С. Сембратович. Намісник наголосив на тому, що австрійський уряд підтримуватиме лише тих русинів, які лояльні до провладної ідеї. У цьому зв'язку він навів приклад лояльності "станьчиків", які своїми діями забезпечили полякам права в імперії [8, арк. 26].

У ході зустрічі К. Бадені запропонував С. Сембратовичу утворити таку українську партію, з якою влада підтримувала б тісніші взаємини. На що останній погодився. К. Мандичевський заявив про свою лояльність до влади, наголосивши на тому, що він підтримував і підтримуватиме її. К. Телішевський бажав, щоб намісник конкретизував пропозиції щодо задоволення вимог українців. Натомість О. Барвінський запропонував забезпечити права українців у сфері шкільництва. О. Огоновський заявив про те, якщо "...правительство не має до нас довір'я, як це виказується із слів п. намісника, то не треба з нами переговорювати, а нам знову не йде про якість концесії або акти ласки, щоб австрійське правительство на підставі обов'язуючих законів виконувало супроти нашого народу те, до чого є обов'язане, а до цього не треба ніяких переговорів ані вишукування якихось нових русинів" [8, арк. 26]. Він вважав, що нас "...впроваджено в блуд про якість важні пропозиції правительства і втягнуто в зовсім іншу розмову з намісником" [8, арк. 26].

К. Левицький на зібранні заявляв про те, що в українців є вже політичне товариство і його програма, тому не варто утворювати ще одну партію, основне завдання якої полягатиме у порозумінні з владою на основі принципу рівноправності. Жодних конкретних рішень не було ухвалено, натомість намісник зазначав, щоб "...ми розважили справу, бо вона не дасться одразу полагодити" [8, арк. 26]. До речі, Ю. Романчука не запросили на цю зустріч. Є. Олесницький з цього приводу писав: "Знаю, що вся акція відбулася в тайні перед Романчуком, якому щойно в останні хвилини продиктовано, що має говорити і чому має дати фірму. Він дав її проти своєї волі, чого після того кається; був це крок з його сторони надзвичайно хибний і недостойний поважного політика" [12, с. 237].

Погоджуємося з міркуваннями А. Крушельницького, що для того щоб усвідомити суть "нової ери", необхідно проаналізувати промову Ю. Романчука, виголошену ним у Галицькому сеймі 25 листопада 1890 р. [8, арк. 28]. Хоча особисто А. Крушельницький неоднозначно ставився до особи Ю. Романчука, про що свідчить така його теза у рукописному варіанті статті: "...депутат Ю. Романчук як русин і обиватель краю не може позитивно оцінити дії влади, які пов'язані з протегуванням лише однієї народності – поляків" (*закреслено автором рукопису*) [8, арк. 29].

У доповіді Ю. Романчук заявляв про те, що ще не всі можливості використав уряд для порозуміння з українцями, звинувачуючи їх у москвофільстві або соціалізмі. Ю. Романчук намагався пояснити ситуацію, наголосивши на тому, що ще 1848 р. русини оголосили себе окремим народом від російського і польського, натякнув на програму в “Слові” від 1866 р. [8, арк. 30]. Він так схарактеризував програму галицьких русинів: “... 1) вірність для Австрії і династії; 2) вірність Греко-католицькій церкві; 3) народність, мова і література руська; 4) поміркований лібералізм; 5) старання про розвиток руського селянства і міщанства” [8, арк. 31]. При цьому він зазначав, що влада, виходячи з інтересів держави, повинна дбати не лише про поляків, а й українців.

А. Крушельницький вважав, що промова Ю. Романчука не була свідченням поступовості українського національного поступу. Доказом того, як далеко був у своїй доповіді від історичної правди Ю. Романчук, А. Крушельницький наводить працю В. Подолинського “Слово перестороги” [8, арк. 33]. Промову Ю. Романчука піддав критиці М. Драгоманов у статті “Неполітична політика”. “Не може бути спору, що д. Романчук признав урядові право контролі над релігією русинів, поставивши в політичну програму “вірність для гр. кат. церкви”, нарівні з вірністю для австрійської держави” [8, арк. 41]. М. Драгоманов порівнює Ю. Романчука з циганом, який обманював пана, кажучи, що йшов “між дощем”, а “...Романчук справді думає проскочити проміж дощ” [8, арк. 43].

“Нова ера” не підтримувала редакцію “Народу”, вважаючи, що це не принесе користі ні селянству, ні інтелігенції загалом. Натомість “Діло” повідомляло про те, що його промова була програмою майбутніх змагань українців [8, арк. 44-45]. Власне А. Крушельницький називав промову Ю. Романчука “політичною наївністю” [8, арк. 48].

Усе ж таки угода дала поштовх для активізації у 1890-х рр. товариства “Просвіта”, заснування 1891 р. страхового товариства “Дністер”, реорганізації Літературного товариства ім. Шевченка в НТШ. Українофільські національно-культурні товариства й періодичні видання почали одержувати невеликі дотації з крайового бюджету. 11 квітня 1894 р. М. Грушевському було призначено професором створеної у Львівському університеті другої кафедри загальної історії з особливим поглядом на історію Східної Європи з українською мовою викладання [16, с. 330].

Загалом стаття А. Крушельницького завершується відхиленням від основної тематики дослідження, що свідчило про те, що автор намагався провести порівняння між західноукраїнською національною демократією у Східній Галичині кінця XIX – початку XX ст. і 20–30-х рр. XX ст., без урахування як нових історичних умов, так і тих ключових чинників, які визначали поступ суспільно-політичного життя міжвоєнного періоду.

Література

1. Чаграк Н. Громадсько-просвітницька діяльність А. Крушельницького на Буковині (1912–1916) / Н. Чаграк // Науковий вісник Чернівецького університету. — Чернівці: Рута, 2001. — Вип. 127. — С. 181–184. — (Серія “Педагогіка та психологія”).
2. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог: матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини / [укл. О. В. Канчалаба]. — Львів, 2002. — 296 с.
3. Зуляк М. Антін Крушельницький і “Просвіта” / Мар’яна Зуляк // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: VIII Всеукраїнська наукова конференція (Тернопіль, 15 листопада 2012 р.). — Тернопіль, 2012. — С. 145–148.
4. Зуляк М. Співпраця Антона Крушельницького з “Життям і Знанням” / Мар’яна Зуляк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 2. — С. 160–165. — (Серія “Історія”).
5. Зуляк М. Роль молодіжних, жіночих організацій і Греко-католицької церкви у діяльності “Рідної школи” / Мар’яна Зуляк: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)” / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]: у двох частинах. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. — Ч. II. — С. 195–199.
6. Зуляк М. Антін Крушельницький “Про “останню волю покійного Ю. Романчука” / Мар’яна Зуляк: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції “Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)” / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]: у двох частинах. — Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. — Ч. II. — С. 10–13.
7. Зуляк І. С. Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. С. Зуляк. — Тернопіль: Воля, 2005. — 946 с.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 361, оп. 1, спр. 20, арк. 1–93.
9. Програма Русько-української радикальної партії. — Режим доступу: <http://www.ditext.com/pavlyk/radical.html>.
10. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. — К.: Видавництво “Плеяди”, 2002. — 552 с.
11. Політична неграмотність // Діло. — 1930. — 30 листопада. — С. 1.
12. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. I частина (1860–1890) / Є. Олесницький. — Львів, 1935. — 252 с.
13. Ю. Романчук – заступник руського народу. — Львів, бр. — 8 с.
14. Пилипишин О. Церковно-релігійні ідеї Юліана Романчука / О. Пилипишин // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка / [за заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. — Тернопіль, 2011. — Вип. 2. — С. 128–132. — (Серія “Історія”).
15. Положение Галицкой Руси в “новой эре”, представление во львовском сойме русскими послами из партии “старой” и “новой зры”. — Львов, 1892. — 110 с.
16. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. З ілюстраціями на підставі споминів і документів / К. Левицький. — Львів, 1926. — Ч. 1. — 432 с.

The article analyzes the political line of the western national democracy late XIX – early XX century and its vision Anton Krushelnitskyi, social and political activist, writer, literary critic, journalist, translator, teacher, editor and publisher. Outlined guides of various political forces that made national environment of the western democracies. The role of national democracy of the western end of the XIX – early XX century in shaping the political tenets and their implementation in practice.